

Investigating the Relationship of Citing Voluntary Crimes against Oneself Due to another Fear

Seyyed Mohammad Mehdi Sadati^{1*}, Amin Jalili²

1. Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran.

*Corresponding Author: Email: mohamad.sadati@yahoo.com

2. M.A in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Email: jaliliamin1991@gmail.com

ABSTRACT

Article 499 of the Islamic Penal Code approved in 1392, the criminal legislator has removed the description of the loss of will contained in Article 326 of the Penal Code of 1370 regarding actions against oneself due to the intimidation of another, and has considered the only condition for the fall of the responsibility of the intimidated steward is his lack of discretion when committing the acts. In the meantime, the question can be asked whether the voluntary actions of the fearful officer in the situation of intimidation caused by another person can be considered as a justification for the legitimacy of the crimes against him in such a way that the results of the incident can be attributed to the responsible person. The result of the reflections is that at least three different approaches have been proposed regarding the detailed question, and it seems that the second theory is favored by the

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2023.405395.2384

Received:
3 August 2023

Accepted:
29 November 2023

Published:
4 April 2025

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

criminal legislator. The first approach tries to prove the absolute guarantee of terrible people by insisting on the "if it were not" criterion. The second approach, by focusing on the "voluntary involvement" of fearful people in entering the crime and insisting on "certain current indeterminacy" on the part of the fearful person, in contrast to the repulsive person in the state of reluctance, believes that there is no absolute guarantee of fearful people. The third approach, with the criterion of "predictability of danger" in addition to "conventional rational behavior towards creative panic".

Keywords: Intimidation, Director, Crime Against Oneself, Citation Relationship, Cause.

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Seyyed Mohammad Mehdi Sadati: Methodology, Validation, Data Curation, Visualization, Supervision.

Amin Jalili: Conceptualization, Software, Formal Analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Project Administration.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Sadati, Seyyed Mohammad Mehdi & Amin Jalili. "Investigating the Relationship of Citing Voluntary Crimes against Oneself Due to another Fear". *Journal of Legal Research*, 24, no. 61 (April 4, 2025), 617-642.

Extended Abstract

Throughout history, different forms of citation relationship have occupied the minds of many thinkers in the field of law, especially criminal law. One of the difficult cases of verifying the citation relationship is documenting the results that occurred due to the intimidating behavior of another. The action of the victim against the injured person is possible in the form of material or non-material actions. Intimidation is one of the tactics of crime by people in the form of immaterial actions, which can directly and indirectly cause crimes against people. In Article 499 of the Islamic Penal Code approved in 1392, the criminal lawmaker states in order to clarify the responsibility of the intimidating person: "Whenever someone scares another person and that person runs away due to fear or makes an involuntary movement that causes harm to himself or another person. Gared, the intimidator is responsible according to the definitions of intentional and unintentional crimes." Earlier, in the Islamic Penal Code approved on 9/7/1370, in Article 326, regarding the conditions of the documents of the result to the intimidating person, the criminal legislator had opened his mouth as follows: "When someone scares another person and causes him to flee, and that person is in the process of fleeing. throws him from a high place or falls into a well and dies, if that scare causes the deterioration of his will and discretion and prevents him from making a decision, the scaremonger is the guarantor." Before describing the relationship of citation in a situation where the factor of fear as an immaterial act indirectly causes the crimes, the writer considers it necessary to explain the question and answer in this chapter based on the advisory theory of the legal department of the judiciary for the clarity of the issue. The question of the legal department of the judiciary by a court is as follows: "In a case, Ms. A, who is old, complained to the taxi driver in such a way that after getting into the taxi, I asked the driver where are you going, and he said that I want to kidnap you." I also threw myself out because of the fear of being kidnapped. The driver stated that he intended to take them to Zahedan as a joke with his wife and husband. If the claim of the said woman is true and the physical injury occurred to her, is the causal relationship between the driver's behavior and the physical injury clear, and can the driver be condemned, or is the causal relationship with the voluntary act of the said woman severed?" The advisory theory of the Legal Department of the Judiciary in the position of the answer: "Firstly, according to articles 499 and 501 of the Islamic Penal Code of 1392, scaring a person in any way so that due to the fear of another, he makes a movement without his consent that causes harm to himself or another person, according to the definitions. Intentional or unintentional crimes of intimidation are responsible. Secondly, the criteria for creating civil liability in the proposed

assumption and as a result requiring the driver to pay the ransom is to verify that the resulting result (injuries to the woman) is based on the perpetrator's act (intimidation by the driver), which is a subjective matter and its verification is within the jurisdiction of the investigating court; And the court can consider According to articles 499, 506 and 529 of the aforementioned law, issue a ruling on the case. Thirdly, in civil liability, the motive of the subject, such as doing an act with the intention of joking, does not have an effect on creating liability or removing it. Except in special cases such as "Ihsan" which needs to be specified by the legislator and is out of the present assumption. In addition, it is reminded that in criminal responsibility, the motivation can be effective in the extent of the responsibility of the subject and one of the causes of reduction in the criminal punishment; Like Clause C of Article 38 of the Islamic Penal Code approved in 2012. (Theory No. 837/93/7-11/4/1393) The answer of the legal department did not prove the delicate question of the court and the question is still complicated because it did not reveal the situation where a person in charge voluntarily but without authority takes an action against himself due to fear of another's behavior. Undoubtedly, the detailed question about the stated topic was not the last question received, and as the readers interested in legal issues are aware, not long ago in Marivan city of Kurdistan province, A woman named "Shiler Rasouli" threw herself out of her building to escape the danger of rape, which eventually led to her death. (For further reading, refer to Jam Jam newspaper, No. 6315 dated 06/31/1401.) The case is currently pending in the relevant judicial system. The "opinion" issued in the case of Mrs. "Shiler Rasouli" can be so important in the broad topic that it will create a trend in other similar issues and the criminal legislator can at least in this case create a new definition of the object of "justice" through the mere assumption of the explained issue. has an expression The necessity of achieving this goal is that the criminal legislator, by overcoming the expedient spirit of imitation, tries to find a just answer to the detailed question behind the veil of ignorance.

واکاوی رابطه استناد جنایات ارادی علیه خویش بر اثر ترس دیگری

سید محمد مهدی ساداتی^۱، امین جلیلی^۲

۱. استادیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

*نویسنده مسئول: mohamad.sadati@yahoo.com

۲. کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

jaliliamin1991@gmail.com

چکیده:

مقنن کیفری در ماده ۴۹۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ وصف زوال اراده مندرج در ماده ۳۲۶ قانون مجازات ۱۳۷۰ را در مورد جنایت علیه خویش بر اثر ارباب دیگری حذف نموده و تنها شرط سقوط مسئولیت مباشر مرعب را بی‌اختیاری وی در هنگام ارتکاب اعمال ملحوظ داشته است. در این میان پرسش قابل طرح آن است که «آیا اعمال ارادی مباشر خائف در شرایط رعب‌آوری که مسبب آن دیگری است، می‌تواند مستمسکی برای مشروعیت جنایات علیه خویش قلمداد گردد، به نحوی که بتوان نتایج واقعه را به شخص مُسبب منتسب نمود؟» ماحصل تأملات این‌گونه رُخ می‌نماید که دست‌کم سه رویکرد متفاوت در باب پرسش مشروح مطرح بوده که گویا نظریه دوم مورد پسند مقنن کیفری قرار گرفته است. رویکرد اول با تمسک بر معیار «اگر نبود» در صدد اثبات ضمان مطلق افراد مخیف است. رویکرد دوم با تمرکز بر «مباشرت ارادی» افراد خائف در ورود جنایت به خویش و تمسک بر «عدم تعین فعلی مشخص» از سوی فرد مخیف بر

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/jlr.2023.405395.2384

تاریخ دریافت:

۱۲ مرداد ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۸ آذر ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۱۵ فروردین ۱۴۰۴

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهشهای حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهشهای حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

عکس فرد مکره در حالت اکراه، قائل بر عدم ضمان مطلق افراد مخیف هستند. رویکرد سوم نیز با طرح معیار «قابلیت پیش‌بینی خطر» به انضمام «رفتار متعارف عقلایی نسبت به هراس ابداعی»، اعتقاد بر ضمان نسبی افراد مخیف دارند. باری، به نظر می‌رسد مبانی رویکرد سوم بیشتر با عقل و عدالت بشری سازگار بوده، لذا نگارنده معتقد است مقنن کیفری با بازاندیشی در موازین حقوقی حاکم بر ماده ۴۹۹ قانون فوق‌الذکر، در واقع نسبت به حمایت از حقوق حقه افراد خائف گام برداشته است.

کلیدواژه‌ها:

ارعاب، مباشر، جنایت بر خویش، رابطه استناد، سبب.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

سید محمدمهدی ساداتی: روش‌شناسی، اعتبارسنجی، نظارت بر داده‌ها، تصویرسازی، نظارت. امین جلیلی: مفهوم‌سازی، استفاده از نرم‌افزار، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، مدیریت پروژه.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

ساداتی، سید محمدمهدی و امین جلیلی. «واکاوی رابطه استناد جنایات ارادی علیه خویش بر اثر ترس دیگری». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۴، ش. ۶۱ (۱۵ فروردین ۱۴۰۴)، ۶۱۷-۶۴۲.

مقدمه

در دوران تاریخ، اشکال متباین رابطه استناد اذهان بسیاری از متفکران در حوزه حقوق به‌ویژه حقوق کیفری را به خود مشغول ساخته است. یکی از موارد دشوار احراز رابطه استناد، اسناد نتایجی است که به سبب رفتار رعب‌آور دیگری حادث شده است. اقدام فرد جانی علیه شخص بزه‌دیده در غالب مباشرت یا تسبیب به نحو افعال مادی یا غیرمادی امکان وقوع دارد. ترساندن یکی از حربه‌های وقوع جنایت توسط افراد جانی به نحو افعال غیرمادی است که می‌تواند به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم اسباب جنایت علیه اشخاص را سبب گردد.

قانون‌گذار کیفری در ماده ۴۹۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ جهت عیان نمودن مسئولیت فرد ترساننده بیان می‌دارد: «هرگاه کسی دیگری را بترساند و آن شخص در اثر ترس بی‌اختیار فرار کند یا بدون اختیار از او حرکتی سر بزند که موجب ایراد صدمه بر خودش یا دیگری گردد، ترساننده حسب تعاریف جنایات عمدی و غیرعمدی مسئول است.» قانون‌گذار کیفری پیش‌تر در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰/۹/۷ در ماده ۳۲۶ در باب شروط استناد نتیجه به فرد ترساننده بدین شرح لب به سخن گشوده بود: «هرگاه کسی دیگری را بترساند و موجب فرار او گردد و آن شخص در حال فرار خود را از جای بلندی پرت کند یا به درون چاهی بیفتد و بمیرد در صورتی که آن ترساندن موجب زوال اراده و اختیار و مانع تصمیم او گردد ترساننده ضامن است.» پیش از شرح رابطه استناد در حالتی که عامل ترس به‌عنوان یک فعل غیرمادی به‌صورت مع‌الواسطه موجبات جنایات را فراهم می‌آورد، نگارنده بر خود لازم می‌داند جهت وضوح موضوع به شرح پرسش و پاسخی در این باب بر مبنای نظریه مشورتی اداره حقوقی قوه قضائیه بپردازد.

پرسش از اداره حقوقی قوه قضائیه توسط محکمه‌ای بدین شرح است: «در پرونده‌ای خانم الف که کهولت سن داشته از راننده تاکسی به این نحو شکایت نموده است که پس از سوار شدن بر تاکسی از راننده پرسیدم کجا می‌روی گفت می‌خواهم شما را بربایم. من هم به دلیل ترس از ربایش خودم را به بیرون پرت کردم. راننده اظهار داشته وی به انگیزه شوخی با این زن و شوهرش عنوان کرده قصد بردن آنان را به زاهدان داشته است. در فرض صحت ادعای زن مزبور و وقوع صدمه جسمی به وی آیا رابطه سببیت بین رفتار راننده و صدمه جسمی محرز است و می‌توان راننده را محکوم کرد و یا رابطه سببیت با فعل ارادی زن مذکور قطع گردیده است؟»

نظریه مشورتی اداره حقوقی قوه قضائیه در مقام پاسخ بدین شرح است: «اولاً مطابق مواد ۴۹۹ و

۵۰۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ ترساندن اشخاص به هر نحو به طوری که در اثر ترس دیگری بدون اختیار حرکتی از او سر بزند که موجب ایراد صدمه به خود وی یا دیگری شود حسب تعاریف جنایات عمدی یا غیر عمدی، ترساننده مسئول است. ثانیاً ملاک در ایجاد مسئولیت مدنی در فرض مطروحه و در نتیجه الزام راننده به پرداخت دیه، احراز استناد نتیجه حاصله (صدمات وارد بر زن) به فعل مرتکب (ترساندن توسط راننده) است که یک امر موضوعی است و احراز آن در صلاحیت دادگاه رسیدگی کننده است؛ و دادگاه می تواند با در نظر رفتن مواد ۴۹۹ و ۵۰۶ و ۵۲۹ قانون فوق الذکر حکم قضیه را صادر نماید. ثالثاً در مسئولیت مدنی انگیزه فاعل مانند انجام عمل به قصد شوخی، تأثیری در ایجاد مسئولیت یا رفع آن ندارد. مگر در موارد خاصی نظیر «احسان» که نیاز به تصریح قانون گذار دارد و از فرض حاضر نیز خارج است. ضمناً یادآوری می شود که در مسئولیت کیفری انگیزه می تواند در میزان مسئولیت فاعل مؤثر و از موجبات تخفیف در مجازات کیفری باشد؛ مانند بند پ ماده ۳۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲» (نظریه شماره ۸۳۷/۹۳-۷/۱۱-۴/۱۳۹۳)

پاسخ اداره حقوقی مبرهن کننده پرسش ظریف محکمه نبوده و کماکان کلاف این پرسش به سبب عیان نمودن حالتی که شخص مباشر به نحو ارادی اما بدون اختیار به سبب خوف از رفتار دیگری اقدامی را بر علیه خویش انجام می دهد، مشخص ننموده است. بی گمان پرسش مشروح در باب موضوع اظهار شده آخرین پرسش واصله نبوده و چنان که خوانندگان علاقه مند به موضوعات حقوقی مطلع هستند چندی پیش در شهرستان مریوان استان کردستان، خانمی به نام «شیلر رسولی» جهت گریز از خطر تجاوز، خود را از ساختمان خویش به بیرون پرتاب نموده که این امر در نهایت منجر به مرگ ایشان گردید.^۱ پرونده هم اکنون در دستگاه قضایی مربوطه، معد صدور حکم است. «رأی» صادره در پرونده خانم «شیلر رسولی» می تواند در مبحث مبسوط چنان واجد اهمیت باشد که در سایر موضوعات مشابه جریان سازی نموده و مقنن کیفری از طریق سوژه پنداشتن محض مسئله مشروح چه بسا بتواند دست کم در این مورد تعریفی نوین از اُبژه «عدالت» بیان دارد. مقتضی نیل بدین مقصود آن است که مقنن کیفری با فائق آمدن بر روحیه مصلحت نگر تقلید محور سعی نماید تا در پس پرده بی خبری در پی یافت پاسخی عادلانه برای پرسش مشروح باشد.

۱- رابطه استناد

۱. جهت مطالعه بیشتر نک: «شیلر، اسطوره مریوان»، روزنامه جام جم، شماره ۶۳۱۵ مورخ ۱۴۰۱/۰۶/۳۱. قابل دسترسی در:

<https://jamejamdaily.ir/?nid=6315&cattitle=International&pid=19&type=0>

Sadati, Seyyed Mohammad Mehdi. "Investigating the Relationship of Citing Voluntary Crimes against Oneself Due to another Fear". Jour. of Legal Res. 24, no. 61 (April 4, 2025), 617-642.

رابطه استناد که در متون حقوقی گاه از آن به عنوان «رابطه علیت» و گاه «رابطه سببیت» یاد می‌شود، از مهم‌ترین مباحثی است که پیچیدگی مسائل و موضوع آن اختلاف بسیاری را در نظریات و اندیشه‌های متقدمان و نیز متأخران موجب شده است.^۲ در حقیقت اصطلاح‌های «رابطه سببیت» و «رابطه علیت» در واقع مصادیق «رابطه استناد» هستند.^۳ قاطبه فقها بر این باور تکیه دارند که مسئول دانستن افراد بدون در نظر گرفتن مبادی مبنایی رابطه استناد، فاقد وجاهت شرعی و عقلی است.^۴

در خصوص تمایز جایگاه رابطه استناد در امور کیفری و مدنی، نظریات متفاوتی توسط دکترین علم حقوق بیان گشته است. برخی معتقدند که رابطه استناد در امور کیفری و مدنی بسیار از یکدیگر متمایزند به نحوی که رابطه استناد در امور کیفری به‌ویژه تحقق مسئولیت کیفری در جرایم مقید به نتیجه مطرح بوده و نباید مباحث مدنی از جمله ضمان و پرداخت خسارت را درون دایره رابطه استناد وارد دانست.^۵ نقطه مقابل دیدگاه مشروح معتقدند در احراز مسئولیت مدنی وجود رابطه استناد ضرورت دارد و این در حالی است که در امور کیفری رابطه سببیت شاید به یک تعبیر ضرورت چندانی نداشته باشد.^۶ برخی دیگر نیز با ممزوج دانستن ماهیت کیفری و مدنی برای «دیه» بر این باور هستند که رابطه استناد به نحو هم‌زمان در مباحث کیفری و مدنی به نحو توأمان مطرح است.^۷ تفکیک‌های بیان‌شده در خصوص جایگاه رابطه استناد در امور کیفری و مدنی به‌ظاهر صحیح نیست، زیرا رابطه استناد در تحمیل مسئولیت مدنی و کیفری در جرایم مقید به نتیجه، به‌عنوان وجه لازم اثبات و فصل مشترک مطرح است و تنها تفاوتی که در احراز مسئولیت کیفری با مسئولیت مدنی بر اساس رابطه استناد وجود دارد، در لزوم وجود

۲. محمدهادی صادقی، جرایم علیه اشخاص (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۴)، ۱۲۲.

۳. حسین آقایی‌نیا، جرایم علیه اشخاص (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۷)، ۸۲.

۴. سید ابوالقاسم خوئی، مبانی تکملة المنهاج، جلد ۴۲ (قم: موسسه الامام الخوئی، ۱۴۱۸ق)، ۴۲؛ سید میرعبدالفتاح حسینی مراغه‌ای، العناوین (قم: مؤسسه نشر الاسلامی، ۱۴۱۷ق)، ۴۳۵؛ سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی، القصاص علی ضوء القرآن (قم: کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۱۵ق)، ۹۲؛ آقا رضا مدنی کاشانی، کتاب الدیات (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۸ق)، ۷۱؛ سید عبدالاعلی سبزواری، مذهب الاحکام، جلد ۲۸ (قم: مؤسسه المنار، ۱۴۱۳)، ۲۲۰.

۵. فرید محسنی و نصیر ملکوتی، «رابطه سببیت در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲»، حقوقی دادگستری، ۷۹، ۹۱ (۱۳۹۴)، ۱۳۸.

۶. غلامرضا حاجی نوری، «مطالعه تطبیقی رهیافت‌های سببیت در مسئولیت مدنی»، مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ۱، ۶۵، (۱۳۸۹).

۷. هادی رستمی و هادی شعبانی کندسری، «احراز رابطه سببیت در فرض مداخله عوامل گوناگون در جنایات و خسارت مالی (با تأکید بر قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲)»، پژوهش حقوق کیفری، ۴، ۱۵ (۱۳۹۵)، ۱۴۵.

اهلیت و کمال در مخاطب مسئولیت کیفری است؛ بنابراین از لحاظ فرایند عملکرد، رابطه استناد در امور کیفری و مدنی متفاوت نیست و در واقع شرط لازم و کافی احراز مسئولیت در مفهوم عام مدنی و جرایم کیفری مقید به نتیجه تلقی می‌گردد.^۸

در خصوص مرکز ثقل رابطه استناد، برخی با اعتقاد بر قائمیت رابطه استناد بر عرف معتقدند که هیچ نظریه‌ای نمی‌تواند به‌طور قاطع، حاکم بر مسائل گوناگون رابطه استناد باشد؛ بنابراین آنچه اهمیت دارد وجود رابطه استناد عرفی میان فعل فاعل و ضرر است؛ به‌گونه‌ای که بتوان ملازمه‌ای عرفی میان این دو احراز کرد.^۹ و در تعریف مفهوم عرف بیان داشته‌اند عرف عبارت است از فهم یا داوری مستمر مردم که صورت قانون مجعول و مشروع نزد آنها به خود نگرفته باشد.^{۱۰} پاسخ واصله از استفتائات صورت گرفته از بسیاری از مراجع تقلید و فقهای معاصر نیز گویای ابتنای رابطه استناد بر معیار عرف است.^{۱۱} در نظرگاهی متفاوت، برخی با رد ابتنای رابطه استناد بر معیار عرف معتقد هستند رابطه استناد، موضوعی علمی و عقلی است و هرگز نمی‌توان موازین احراز آن را به امور غیر علمی و غیر عقلی مانند عرف، قرارداد و حتی جعل قانون‌گذار واگذار کرد؛ زیرا مرجعیت عرف به موضوعات عرفی محدود است و قانون‌گذار نمی‌تواند روابط بین پدیده‌های مادی را تابع اعتبار خود سازد.^{۱۲} به دیگر تعبیر، رابطه استناد که ناظر به تأثیر یک یا چند عامل در حدوث نتیجه‌ای معین است نمی‌تواند به پندار متغیر و سیال عرف موکول گردد؛ زیرا از ویژگی‌های عرف، تحول‌پذیری است و امور عقلی، علمی و واقعی ثابت داشته و متأثر از فهم عرف دگرگونی نمی‌یابد.^{۱۳} در میان این تناظر در خصوص مرکز ثقل رابطه استناد، بعضی با نوعی نگاه مصلحت‌گرایانه معتقدند با توجه به تشتت آرا و عدم ارائه ضابطه‌ای خاص در مسائل جزایی، به نظر می‌رسد پذیرش رابطه استناد به‌عنوان یک مفهوم عرفی به عدالت نزدیک‌تر است؛ به دیگر سخن، عدم ارائه ضابطه از سوی

۸. محمد هادی صادقی و محمد میرزایی، «ماهیت رابطه استناد و معیار احراز آن»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۱، ۲۱ (۱۳۹۸)، ۱۷۱.

۹. ناصر کاتوزیان، دوره مقدماتی حقوق مدنی (وقایع حقوقی) (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵)، ۸۹؛ حکمت‌نیا، مسئولیت مدنی در فقه امامیه (قم: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۸۶)، ۲۳۰؛ حمید بهرامی احمدی، ضمان قهری (تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱)، ۱۳۶.

۱۰. ابوالقاسم علیدوست، فقه و عرف (قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۸)، ۶۱؛ ابوالقاسم علیدوست، «مرجعیت عرف در تطبیق مفاهیم بر مصادیق»، حقوق اسلامی، ۱، ۲ (۱۳۸۳)، ۱۵.

۱۱. احمد حاجی ده‌آبادی، «مرجع احراز موضوع قانون با تأکید بر شرکت در قتل»، مطالعات حقوقی، ۷، ۱ (۱۳۹۴)، ۱۰۵.

۱۲. محمد هادی صادقی، «اجتماع سب و مباشر در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲»، مطالعات حقوقی، ۶، ۲ (۱۳۹۳)، ۱۰۹.

۱۳. صادقی، جرایم علیه اشخاص، پیشین، ۱۲۸.

مقنن حاکی از آن است که احراز رابطه استناد، قاعده‌بردار نیست و تمسک بی‌قیدوشرط به قاعده‌ای کلی در این حوزه به صواب نخواهد بود.^{۱۴} در خصوص مقام تشخیص رابطه استناد نیز باید دانست که نظر کارشناس نمی‌تواند ملاک ارزیابی قرار گیرد، بلکه نظر کارشناس تنها پیش شرط احراز رابطه استناد است، زیرا نظریه کارشناس باید در مشخص نمودن مقدمه لازم جهت احراز رابطه استناد یعنی شناسایی سبب یا علت مادی حادثه به کمک دادرس بیاید؛ اما معیار احراز رابطه استناد همچنان، عرف است و البته عکس مدعای مشروح در عمل در روبه قضایی جاری است، به نحوی که مقام قضایی پس از ناامید شدن از توانایی خویش در شناسایی مسئول حادثه، موضوع را به کارشناس ارجاع می‌دهد، اما کارشناس به جای بیان علت حادثه، مسئول حادثه را مشخص کرده و دادرس نیز بر مبنای همان نظر حکم صادر می‌کند.^{۱۵} به دیگر سخن، کارشناس باید تنها در امور موضوعی از قبیل زمان و مکان جرم اظهارنظر نماید و اظهارنظر حکمی یعنی احراز رابطه استناد را به مقامات قضایی واگذار ننماید.^{۱۶}

در قوانین مربوط به کارشناسی، حصول علم از آن لازم دانسته نشده است، بلکه برای اعتبار آن شرایطی مانند موجه و صریح بودن و عدم مخالفت آن با اوضاع مسلم مورد کارشناسی مقرر شده که با حصول آنها قاضی مکلف به صدور حکم بر اساس نظر کارشناس است. در صورت حصول علم قاضی از نظر کارشناس، در امکان استناد قاضی به چنین دلیلی به‌عنوان کارشناسی تردید وجود ندارد، ولی امکان استناد به آن به‌عنوان علم قاضی - به علت روشن نبودن وضعیت اعتبار علم قاضی در قوانین - با تردید همراه است.^{۱۷} نگارنده ضمن همسویی با تفکرات مشروحه معتقد است که کارشناس تنها مٌخبر واقع است و نه مُحررِ رابطه استناد. البته بدیهی است که در برخی امور کارشناس در فهم علت وقوع از مقام قضایی اعلم‌تر است اما کارشناس همچنان در احراز رابطه استناد بین علت وقوع و نتایج حاصله به دلیل عدم تخصص و تسلط بر فروض متفاوت موازین حقوقی حاکم بر رابطه استناد نمی‌تواند مدعای احراز رابطه استناد باشد.

در راستای نقش کارشناس در بیان پاسخی به پرسش مقاله باید دانست در فرضی که یک یا چند مرد

۱۴. محسن برهانی و عطیه پارسایان، «عرف و مؤلفه‌های قانونی و مادی تشکیل‌دهنده پدیده مجرمانه»، حقوق اسلامی، ۱۰، ۳۶ (۱۳۹۶)، ۱۶۶.

۱۵. محسن برهانی و آرش بادکوبه هزاوه، «جایگاه نظر کارشناس در احراز رابطه سببیت»، حقوقی دادگستری، ۸۵، ۱۱۳ (۱۴۰۰)، ۸۸.

۱۶. مجید غمامی و مجتبی اشراقی آرانی، «تفکیک امر حکمی از امر موضوعی در دادرسی مدنی تبیین نظریه عمومی»، مطالعات حقوق خصوصی، ۴۰، ۲ (۱۳۸۹)، ۲۸۰.

۱۷. مهدی حسن‌زاده، «کارشناسی دلیلی مستقل از علم قاضی»، حقوق اسلامی، ۳، ۱۲ (۱۸۶)، ۷۴.

با ورود به خانه یک زن قصد سرقت یا آزار و اذیت زن را داشته، اما زن برای رهایی از آنان اقدام به پریدن از پنجره به پایین نموده و بر اثر سقوط جنایتی بر او وارد شود، اگرچه کارشناس می‌تواند با حضور در صحنه و سپس معاینه زن در خصوص تأثیر پایین پریدن از پنجره در جنایت وارده اظهار نظر کند و نیز می‌تواند با بررسی پرونده بالینی زن، وجود اختلالات روانی را در وی تشخیص دهد و تأثیر اتفاقات ناگهانی از قبیل ورود خودسرانه مردان غریبه را بر وضعیت روانی وی بسنجد اما در نهایت اینکه این جنایت به مردان استناد دارد یا به خود زن منتسب است، در حیطه صلاحیت کارشناس نیست؛ زیرا این عرف است که در فروض مختلف به قضاوت می‌نشیند. برای مثال عرف بین فرض علم و جهل مردان نسبت به اختلالات روانی زن تفکیک قائل می‌شود و نیز بین رفتارهای متفاوت واردان به منزل زن و نقش آن در وقوع حادثه فرق می‌گذارد؛ یعنی در مثال اخیر ارزیابی عرف در فرضی که مردان با ورود به منزل اقداماتی جهت کشتن زن یا تجاوز به وی را انجام داده و فرضی که این مردان تنها قصد سرقت از خانه و قصد بستن دهان زن جهت جلوگیری از ایجاد سروصدا را داشته‌اند، فرق می‌کند.^{۱۸}

۲- واکاوی مفهوم و طرق انجام جنایت

جنایت اصطلاحی در فقه و حقوق به معنای وارد کردن هرگونه صدمه به تمامیت جسمانی افراد که کیفر شرعی یا دیه دارد، است.^{۱۹} امکان وقوع جنایت بر دو نحو مباشرت و تسبیب منقسم است. مباشر از منظر اصطلاحی در عالم علم حقوق به کسی گفته می‌شود که نزدیک‌ترین علت را فراهم می‌سازد.^{۲۰} مقنن کیفری تحت لوای فصل موجبات ضمان در ماده ۴۹۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در باب تبیین جایگاه مفهوم مباشر در کیفیت وقوع جنایات بیان می‌دارد: «آن است که جنایت مستقیماً توسط خود مرتکب واقع شود.» منظور از مستقیماً تفکیک مباشر از مسببی است که به‌طور مستقیم مرتکب جنایت نمی‌شود؛ بنابراین اگر عمل مرتکب علت تامه نتیجه مجرمانه باشد چنین کسی را مباشر جرم گویند.^{۲۱} از سوی دیگر گاه مرتکب، بدون آنکه مستقیماً مرتکب جنایت شود، سبب بروز آن را مع‌الواسطه فراهم می‌آورد به نحوی که اگر سبب نبود، نتیجه حاصل نمی‌شد.^{۲۲} به دیگر سخن، هرگاه دو یا چند نفر

۱۸. برهانی و بادکوبه هزاوه، پیشین، ۷۴.

۱۹. غلامعلی حداد عادل، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۰ (تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، ۱۳۸۵)، ۸۳۸.

۲۰. محمدحسن نجفی، جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، جلد ۲۶ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۶ش)، ۴۳.

۲۱. ابوالقاسم گرگی، مقالات حقوقی، جلد اول (تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۵)، ۳۳۴.

۲۲. حسن بن یوسف علامه حلی، قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام، جلد سوم (قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق)، ۶۵۱؛ احمدبن محمد مقدس اردبیلی، مجمع الفائده و البرهان فی شرح

موجب ورود خسارت به دیگری شوند، آنکه بین عمل او و خسارت حاصله واسطه‌ای نیست او را مباشر گویند و دیگری یا دیگران که بین عمل او و خسارت، عمل مباشر واسطه شده است را سبب گویند.^{۲۳} باری، مباشر و سبب می‌توانند به نحو افعال مادی، غیرمادی و جمع افعال مادی و غیرمادی موجبات حدوث جنایات را فراهم سازند. مباشرت به نحو افعال مادی همانند تیراندازی یا فشردن گلو و در حالت سبب، افعال مادی نظیر کندن چاه یا آلوده کردن غذای مجنی علیه جاهل به سم، مباشرت در افعال غیرمادی مشابه فریاد کشیدن یا انفجار صوتی به نحوی که جنایت بلاواسطه محقق شود و مسبب بودن در افعال غیرمادی مانند تحریک، تهدید یا ترساندن به نحوی که مع‌الواسطه اسباب وقوع جنایات را سبب گردد، است. اجتماع سبب به نحو افعال غیرمادی و مباشر به گونه افعال مادی، طریقی از طرق امکان حدوث جنایات است. حال در این مقال بر آنیم تا در مباحث آتی فرضی را مورد مذاقه قرار دهیم که شخصی با ترساندن دیگری، سبب غیرمادی وقوع جنایتی را بر دیگری وارد می‌سازد، به نحوی که مباشر آن جنایت به نحو کاملاً ارادی لکن بی‌اختیار علیه خود اقدام می‌نماید. در این میان، آنچه از اهمیت والایی در باب مقوله ترساندن دیگری اهمیت دارد، بحث ترساندن است و نه ترسیدن. در واقع، چنانچه شخص مجنی علیه خود و بدون آنکه اقدامی غیرمتعارف از سوی دیگری به وقوع پیوندد، بر اثر ترس جنایاتی بر خویش روا دارد، در این مورد رابطه استناد نتیجه واقعه را به خود شخص مجنی علیه منتسب می‌داند. به دیگر تعبیر، اگر فعل متعارف بدون تعدی و تفریط به وقوع پیوندد، برای فاعل آن عمل مسئولیتی در پی نخواهد داشت.

۳- جایگاه سنجه اختیار در احراز رابطه استناد

اختیار در لغت به معنای انتخاب و گزینش است. اختیار را در اصطلاح هم می‌توان به معنی انتخاب یک چیز از میان دو یا چند چیز با اراده آزاد انسانی دانست، بدان شرط که انتخاب به اکراه صورت نگیرد.^{۲۴} با تأمل در معنای لغوی و اصطلاحی مفهوم اختیار می‌توان بیان نمود که از مفهوم اختیار معنای اقتدار و تسلط بر عمل و آزادی تصمیم، تصریحاً یا تلویحاً استنباط می‌شود و لازمه این اقتدار و تسلط بر عمل آن است که فرد توانایی انتخاب یا عدم انتخاب اعمال مختلف را در حین ارتکاب عمل داشته باشد.^{۲۵}

ارشادالاذهان، جلد ۱۴ (قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ق)، ۲۵۷.

۲۳. محمدجعفر جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۸)، ۷۳.

۲۴. محمدعلی اردبیلی، حقوق جزای عمومی، جلد دوم (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۶)، ۱۷۲.

۲۵. محمدهادی صادقی و فرزاد تهایی، «ماهیت اختیار و جایگاه آن در حقوق کیفری»، پژوهش حقوق کیفری، ۶،

شخص بی اختیار بر خلاف فرد مجبور دارای اراده و توانایی خواستن است؛ لکن توانایی انتخاب ندارد. این در حالی است که در حالت اجبار شخص مجبور همانند مستمسکی در ید شخص مسبب بوده و به همین سبب نمی توان نتیجه واقعه را به او مستند نمود.

بارزترین حالتی که در آن سبب به نحو غیرمادی اسباب ارتکاب جرایم توسط مباشر را به منصفه ظهور می رساند، حالت اکراه است. در حالت اکراه، فرد مکروه به نحو کاملاً مشخصی انجام رفتاری را از فرد مکروه با شرح ضمانت اجرای عدم انجام، طلب می کند. به طور مثال فرد «الف» از فرد «ب» می خواهد که از طبقه دوم ساختمانی خود را به بیرون پرتاب نماید که در صورت عدم انجام فعل مورد مطلوب، فرد مکروه جان خویش را از دست می دهد. در مثال مشروح، به نظر می رسد مقنن کیفری در صورت تجمیع این چهار شرط موضوع را تحت مبحث اکراه قلمداد نموده و در تمامی موارد به استثنای قتل، مسئولیت را بر دوش افراد اکراه کننده بار می نماید. چهار شرط لازم برای بار نمودن مسئولیت فرد مکروه در حالت اکراه عبارت است از: ۱- وجود اراده در فرد اکراه شونده در لحظه ارتکاب فعل مورد مطلوب اکراه کننده؛ ۲- وجود قصد در فرد مکروه در لحظه ارتکاب فعل؛ ۳- فقدان اختیار در عدم انجام کلی افعال مورد درخواست فرد مکروه و در نهایت شرط ۴- تعیین فعلی مشخص از سوی فرد اکراه کننده.

علت پرداخت به مفاهیمی همچون اکراه، اجبار و تفاوت این دو با هم آن است که نگارنده درصدد تصویرسازی هرچه بهتر حالتی است که در آن فرد ترساننده با انجام اعمال غیرمادی اسباب ورود جنایاتی را بر مباشر خائف فراهم می سازد که بسیار با حالت اکراه هم پوشانی دارد. جهت اثبات مدعا مثال بیان شده در حالت اکراه را در مورد ترساندن دیگری نیز به کار می بریم تا مشابهت های حالت های اکراه و ترساندن و نحوه عملکرد فرد مکروه و خائف را به تصویر بکشانیم. فرد «الف» و فرد «ب» روی پشت بام خانه ایستاده و مشغول صحبت با یکدیگر هستند. در این لحظه فرد «الف» طناب حیوان خانگی غیراهلی خطرناک خویش را بدون هیچ گونه اطلاع قبلی رها نموده به نحوی که در صورت دسترسی حیوان به فرد «ب»، خطر مرگ برای ایشان متصور است. در این حالت فرد «ب» جهت گریز از هراس ابداعی و خطر ایجاد بی دون درخواست فرد «الف» خود را از ساختمان به نحو ارادی اما غیراختیاری پرتاب می نماید و دچار آسیب می گردد. حال پرسش اصلی آن است که آیا می توان جنایات حاصله را به فرد «الف» به عنوان سبب اقوی از مباشر منتسب نمود؟ بی گمان پاسخ به پرسش، متضمن واکاوی شرایط فرد ترسیده با فرد مکروه در لحظه آسیب به خویش است. در این مثال فرد خائف در لحظه پریدن از ساختمان جهت رهایی از خطر حیوان ۱- دارای اراده است؛ ۲- دارای قصد پرتاب است؛ ۳- فاقد اختیار است و اما شرط چهارم

یعنی تعیین فعلی مشخص از سوی فرد ترساننده بر خلاف حالت اکراه، مفقود است. به دیگر سخن، فرد ترساننده از فرد خائف نمی‌خواهد که خود را از ساختمان پرتاب نماید و این در حالی است که در حالت اکراه فرد اکراه‌کننده به‌وضوح انجام عملی معین را از فرد اکراه‌شونده طلب می‌کند.

در این میان پرسش قابل طرح آن است که آیا می‌توان جنایات حاصله بر مباشر خائف را به فرد ترساننده منتسب نمود یا آنکه به دلیل فقدان شرط چهارم یعنی عدم تعیین فعلی مشخص توسط فرد ترساننده نمی‌توان ایشان را مسئول آسیب‌های وارده به مباشر خائف منتسب نمود؟ نگارنده در مبحث آتی جهت وضوح هرچه‌بہتر موضوع در وهله نخست به نحو مجملی به بررسی ورود آسیب بلاواسطه ناشی از ترساندن دیگری پرداخته و در نهایت رویکردهای متفاوت اتخاذی از سوی متفکران علم حقوق را در باب پرسش مشروح بیان می‌دارد.

۴- ورود جنایت بلاواسطه از ترس دیگری

حقوق دانان اسلامی موارد مختلفی از مصادیق وقوع جنایت به نحو افعال غیرمادی از قبیل فریاد زدن بر دیگری و وقوع موت بلافاصله بعد از آن را مورد مذاقه قرار داده که البته در بررسی این مصادیق آنچه مورد توجه حقوق دانان اسلامی بوده احراز یا عدم احراز توانایی افعال غیرمادی در ایجاد قتل است.^{۲۶} تأمل در نظریات اغلب فقها حکایت از آن دارد که در ابتدای امر قاعده نزد ایشان بدین صورت رخ می‌نمود که گویی افعال غیرمادی قابلیت اضرار به غیر را نداشته و مبحث ضمان، خلاصه در افعال مادی می‌گردید. تجلی این تفکر در نظریاتی که مبرهن عدم ضمان فرد فریادزننده بر شخصی که عاقل، بالغ و آگاه بوده، بروز می‌نمود؛ به نحوی که قاطبه فقها معتقد بودند که اگر کسی بر انسان بالغ، عاقل، سالم و آگاه فریادی بزند و آن فرد در اثر این فریاد بمیرد و یا اینکه از ترس بیفتد و سپس بمیرد، فریادزننده ضامن نیست.^{۲۷} این تعبیر فقها از نحوه ضمان افعال غیرمادی که تکیه بر حالات و خصایص فرد مجنی‌علیه داشته نمایانگر تردید فقها در انتساب نتایج واقعه به افعال غیرمادی برای تمامی افراد رابطه استناد است. در واقع فقها در بدایت امر، اصل را بر عدم ضمان می‌دانستند مگر آنکه امری نادر مانند جنون شخص

۲۶. صادقی، جرایم علیه اشخاص، پیشین، ۱۰۱.

۲۷. ابن براج طرابلسی، المذهب، جلد دوم (قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ۱۴۰۶)، ۲۳۲؛ محمدبن حسن طوسی، المبسوط فی الفقه الامامیه، جلد هفتم (تهران: المکتبه المرتضویه، ۱۳۷۸ش)، ۶۵۱؛ علامه حلی، قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام، پیشین، ۳۱۹، محمدبن حسن اصفهانی فاضل هندی، کشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحکام، جلد یازدهم (قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ۱۴۱۶ق)، ۲۴۹.

ترسیده موجبات انتساب نتایج واقعه را به شخص ترساننده منتسب نماید.^{۲۸} در رویکردی دیگر برخی از فقها بدون لحاظ خصایص فرد مجنی علیه چنانچه میان ضرر و ترس، رابطه استناد را برقرار می دانستند، بدون هیچ پیش شرطی قائل بر ضمان مطلق فرد ترساننده بودند.^{۲۹} مقنن کیفری با تقنین ماده ۵۰۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲^{۳۰}، نظر دسته اخیر فقها را به صراحت مورد پذیرش قرار داده است به نحوی که اگر میان فریاد کشیدن فردی و وقوع ضرر بلاواسطه بتوان رابطه استناد را احراز نمود، فارق از خصایص شخص خائف، می توان نتایج واقعه را به شخص ترساننده مستند نمود.

۵- ورود جنایت مع الواسطه بر اثر ترس دیگری

گاه عامل ترس بلاواسطه مانند مبحث بیان شده پیشین باعث حدوث جنایتی بر شخص مجنی علیه می شود به نحوی که فرد مجنی علیه هیچ گونه مدخلیتی در وقوع جنایت ندارد؛ اما در این فرض فرد ترساننده تنها سبب ورود جنایت را مهیا می نماید و این خود شخص مجنی علیه است که به نحو ارادی هرچند غیر اختیاری جنایاتی علیه خویش روا می دارد. در این فرض سه رویکرد در خصوص مسئولیت فرد ترساننده مطرح است.

۵-۱- ضمان مطلق افراد مخیف نسبت به جنایات ارادی افراد خائف علیه خود

این رویکرد قائل بر ضمان مطلق فرد ترساننده در تمامی صور بر مبنای معیار «اگر نبود» شده است.^{۳۱} معیار «اگر نبود» به معنای آن است که اگر «الف» نبود، «ب» نیز در عالم واقع به وقوع نمی پیوست، لذا بر مبنای این معیار، اصل بر آن است که نتایج حاصله منتسب به محرک اولیه است، مگر خلاف آن اثبات گردد. قائلین به رویکرد ضمان مطلق افراد ترساننده معتقدند شخص خائف در اثر اخافه در حالت اضطراب

۲۸. روح الله موسوی خمینی، تحریر الوسیله (قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۴۰۹ق)، ۵۶۱.

۲۹. سید محمد تقی حکیم، الاصول العامه للفقهاء المقارن (قم: مجمع العالمی لاهل البیت (ع)، ۱۴۱۵ق)، ۳۳۰؛ جواد بن محمد حسینی عاملی، مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه (بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۳ق)، ۲۳۲؛ سید محمد حسینی شیرازی، القصاص (قم: دار القرآن الحکیم، ۱۴۰۸ق)، ۲۸؛ محمد حسن نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، جلد ۴۱ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۶ش)، ۲۷.

۳۰. ماده ۵۰۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲: «هرگاه کسی بر روی شخصی سلاح بکشد یا حیوانی مانند سگ را به سوی او برانگیزد یا هر کار دیگری که موجب هراس او می گردد مانند فریاد کشیدن یا انفجار صوتی انجام دهد و بر اثر این ارباب، شخص بمیرد یا مصدوم گردد حسب مورد بر اساس تعاریف انواع جنایات به قصاص یا دیه محکوم می شود.»

۳۱. حکیم، الاصول العامه للفقهاء المقارن، پیشین، ۳۳۰.

قرار گرفته و بنابراین در حکم مضطر بوده و ضمان از وی ساقط می‌شود.^{۳۲} به دیگر سخن، مگر نه اینکه فرار به سبب اخافه صورت گرفته و اگر اخافه‌ای نبود فرار هم نبود؛ علاوه بر این می‌دانیم که اکراه و غرور از عوامل ضعف مباشر هستند و باعث سقوط ضمان از دوش مباشر می‌گردند. در اینجا نیز اخافه به نوعی حکم اکراه را دارد، چرا که افعال افراد مخاف بسیار متأثر از افراد مخوف است، بنابراین اخافه هم می‌تواند موجب ضعف مباشر گردد و ضمان را ساقط کند.^{۳۳} به بیانی دیگر نمی‌توان هر عاقل مختاری را که به فعل خود نیز توجه داشته، مطلقاً ضامن شناخت. ابتدا باید دید چرا و چگونه وی در این حالت (بین زبان و فعل) قرار گرفته است. آیا به اختیار و انتخاب خویش بوده یا به سبب دیگری (مثل اکراه) ناخواسته به مباشر تبدیل گردیده است. در این گونه موارد، با توجه به قواعد حاکم بر رابطه استناد می‌توان سبب ضمان (افراد مخیف به مانند افراد مکروه در حالت اکراه) را اقوی از مباشر خائف یا مکروه دانست.

قائلین به این رویکرد در حقیقت بر این باور هستند که هر چند حوادث پیش‌بینی‌ناپذیر نمی‌توانند قابل پیشگیری باشند اما اگر رویدادی به هنگامی که پیش می‌آید قابلیت پیش‌بینی و پیشگیری را داشته باشد دیگر نمی‌توان برای آن رویداد اثر معاف‌کننده‌ای در نظر گرفت.^{۳۴} و بر همین اساس قاعده فقهی اقدام در نظر متفکران این رویکرد در خصوص چگونگی احراز رابطه استناد مسئولیت افراد مخیف نسبت به جنایات ارادی افراد خائف علیه خود، جایگاهی ندارد. قاعده اقدام در فقه اسلامی بیانگر این مطلب است که هرگاه شخصی به زیان خودش اقدامی را انجام دهد، حق ندارد برای جبران خسارتی که متحمل شده است، به دیگری مراجعه نماید.^{۳۵}

قائلین به رویکرد مذکور، اقدامات افراد خائف را همانند افراد مکروه قلمداد نموده و بر همین منوال تأکید بر اقوی بودن سبب بر مباشر داشته و ضمان را همانند حالت اکراه در حالت ترساندن دیگری نیز جاری می‌دانند و لذا معتقدند همان گونه که در حالت اکراه مسئولیت بر دوش افراد مکروه است و نه اشخاص مکروه، در حالت ترساندن دیگری نیز باید مسئولیت بر مبنای اقوی بودن مسبب مخیف نسبت به مباشر خائف توسط مقنن کیفری بر افراد مخیف بار گردد. در این میان به نظر می‌رسد معتقدان به معیار «اگر نبود» با توجه به عدم تعیین فعلی مشخص از سوی فرد ترساننده در حالت ترساندن برخلاف

۳۲. اصفهانی، کشف اللثام و الایهام عن قواعد الاحکام، پیشین، ۲۳۷.

۳۳. مرتضی وصالی ناصح و محمدباقر پارساپور، «مسئولیت مدنی ناشی از ترس (مطالعه تطبیقی در فقه امامیه، حقوق ایران و نظام حقوق عرفی)»، پژوهش‌های حقوق تطبیقی، ۲۰، ۲ (۱۳۹۵)، ۱۶۸.

۳۴. پاتریس ژوردن، اصول مسئولیت مدنی، ترجمه مجید ادیب (تهران: نشر میزان، ۱۳۸۲)، ۲۳۱.

۳۵. مهربار داراب‌پور، قاعده مقابله با خسارت (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۷)، ۸۹.

فرد مکره در حالت اکراه، باید قدری مایل به تعدیل معیار مشروح گشته و دست کم رفتار افراد خائف را در قواره افعال انسان‌های متعارف معقول احتساب نمایند. به طور مثال اگر «الف» با ترساندن «ب» موجبات فرار را سبب گردد در اینجا فرد «ب» نمی‌تواند هرگونه آسیب ناشی از بی‌احتیاطی خویش را کماکان مستند به رفتار اولیه فرد «الف» نماید، بلکه باید عمل فرار را به نحوی انجام دهد که کمترین آسیب را در پی داشته باشد چراکه عدم اختیار در فرار همیشه به معنای الزام به انجام جنایت نیست. البته اگر فرار از خطر منحصر و محصور در آسیب به خویش باشد، می‌توان نتایج حاصله را بر مبنای عقل بشری که همواره پیش از گزینش اعمال در باب میزان منافع و مضار اعمال اندیشیده، بر مبنای اقوی بودن سبب از مباشر به فرد ترساننده منتسب نمود.

۵-۲- عدم ضمان مطلق افراد مخیف نسبت به جنایات ارادی افراد خائف بر علیه خود

دیدگاه دوم، با اعتقاد بر عدم مسئولیت فرد ترساننده، فرض مذکور را بدین شرح مورد تحلیل قرار می‌دهد که اگر کسی شمشیر بکشد و دیگری را به سوی خود بخواند و آن فرد از ترس فرار کرده، از ارتفاع یا کوه بیفتد یا داخل چاه سقوط کند و بمیرد، فرد ترساننده ضامن نیست، زیرا او زیان دیده را وادار به فرار کرده است و نه وادار به سقوط، بنابراین وی با اختیار، خودش را به هلاکت رسانده است. در اینجا فرد ترساننده سبب و فرد ترسیده مباشر است و در اجتماع بین مباشر و سبب، ضمان بر عهده سبب نخواهد بود.^{۳۶} در واقع اگر انسانی که فرار می‌کند مختار باشد خودکشی کرده و اگر اکراه شده باشد، باز هم حق کشتن خویش را ندارد و در نتیجه ضمانی بر عهده فرد ترساننده متصور نیست و او خود اقدام به تلف خویش نموده است.^{۳۷} البته در دیدگاه دوم با لحاظ برخی خصایص می‌توان در برخی حالات فرد ترساننده را ضامن دانسته و او را به عنوان سبب اقوی از مباشر مسئول قلمداد نمود. به طور نمونه هرگاه فرد خائف نابینا باشد؛ فرد ترساننده را مسئول دانسته‌اند چراکه اخافه درباره فرد نابینا سببی اجبارکننده محسوب می‌گردد.^{۳۸} قائلین بر این رویکرد معتقدند که اصل بر مسئولیت مباشر است مگر آنکه مباشرت وی برآمده از اقدام سبب بوده یا قابلیت اضرار آن منسوب به سبب گردد؛ که در این صورت سبب اقوی از مباشر، ضامن است؛ بنابراین هرگاه شخصی بنای چندطبقه‌ای را آتش زند و مجنی علیه برای آنکه از رنج مرگ ناشی از سوختن احتراز کند، خود را از ارتفاع زیاد پرتاب کند و بمیرد؛ برافروزنده آتش یعنی کسی که سبب

۳۶. محقق حلی، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، جلد هفتم (قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق)، ۵۹.

۳۷. عاملی، پیشین، ۲۸۰.

۳۸. صادقی، جرایم علیه اشخاص، پیشین، ۱۰۳.

اقدام به خودکشی را فراهم آورده است مسئولیتی نخواهد داشت، زیرا جنایت به مباشر مستند بوده و موجبی برای اقوی بودن سبب نسبت به مباشر مانند جهل، جنون و صغر فراهم نیست. لکن اگر هراس ناشی از آتش چنان او را وحشت زده کرده باشد که بدون اراده اقدام به پرتاب خویش کند، سبب اقوی از مباشر قلمداد می شود و به همین صورت هرگاه دختری برای فرار از دست ربایندگان خویش، خود را از خودروی در حال حرکت به بیرون پرتاب کند و صدمه ببیند.^{۳۹}

حکم شماره ۱۵۹/۸۵ از شعبه اول دادگاه عمومی بندر امام خمینی (ره) بر مبنای مبادی رویکرد دوم استوار گشته است: خانی است که در تاریخ ۱۳۸۴/۰۹/۲۷ ساعت ۲۰:۰۰ برای بحث و گفتگو سوار خودرویی می شود که پس از تبدیل گفتگو به مشاجره، تهدید فرد راننده به تجاوز و حرکت اتومبیل با سرعت بالا جهت تسهیل امر تجاوز، خانم خود را از ماشین به بیرون پرتاب می نماید. دادگاه رسیدگی کننده طی حکم صادره چنین استدلال کرد: در مورد ضرب و جرح عمدی نظر به اینکه تهدیدات متهم و ترس ناشی از آن اراده و اختیار را از شاکیه سلب ننموده و شاکیه با اختیار و اراده خود را از خودرو به بیرون پرت نموده است و این مطلب از اظهارات شاکیه به این مضمون که «اگر مرا پیاده نکنی خودم را پرت می کنم» به خوبی استنباط می گردد و با عنایت به اینکه در صورت جمع سبب و مباشر مسئولیت بر عهده مباشر است و در مانحن فیه شاکیه مباشر بوده است و با توجه به قاعده فقهی اقدام، حکم به برائت فرد راننده صادر می شود.

۵-۳- ضمان نسبی افراد مخیف نسبت به جنایات ارادی افراد خائف علیه خود

قائلین به رویکرد سوم با ابتدای نظریات خویش بر قواعد حاکم بر «پرونده های فرار» در نظام های حقوقی کامن لا و چگونگی تصمیم اتخاذ در باب آنها که اغلب از طریق عرف است سعی می نمایند تا با اتخاذ موضعی ممزوج از دو نظریه پیش تر بیان شده جهت حل حالت نظریه مشورتی راهی میانه در پیش گیرند. در نظام حقوقی کامن لا در انگلستان، پرونده های فرار نام پرونده هایی را به خود اختصاص می دهند که در آن افراد مجنی علیه به علت واکنشی طبیعی در برابر هراس ابداعی بر خود جهت گریز از خط اشد آسیب وارد می سازند.^{۴۰} در باب پرونده های فرار اعضای کمیسیون حقوقی در لایحه قانون کیفری سال ۱۹۸۵ بیان می دارد: در صورتی کسی مسبب وقوع نتیجه ای محسوب می گردد که عمل او یک تأثیر

۳۹. همان، ۱۴۰.

۴۰. سید یزدالله طاهری نسب، «نقش قابلیت پیش بینی صدمه در رابطه علیت در حقوق کیفری ایران و انگلستان»، تحقیقات حقوقی، ۱(۱۳۸۸)، ۶۴۱.

غیر قابل اغماضی در وقوع نتیجه داشته مگر آنکه یک سبب دیگری که علاوه بر غیر قابل پیش بینی بودن به نحو مستقلی بتواند ایجاد نتیجه نماید بعد از سبب اولیه حادث گشته و زنجیره سببیت را قطع کند. مبنای اعلام معیار مشروح در دعوی «روبرتس» بود که در آن دختری برای ممانعت از تعرض جنسی از داخل یک ماشین خود را به بیرون پرتاب نمود که دادگاه در مقام قضاوت بیان داشت اگر اول اینکه رفتار دختر به نحو مقبولی قابلیت پیش بینی را داشت و در وهله دوم واکنش دختر در برابر کنش متجاوزان بر مبنای عقلانیتی متعارف باشد کماکان نتیجه حاصله علی رغم افعال ارادی دختر به قاصدان متجاوز قابل استناد است.^{۴۱} پذیرش نظریه حقوق دانان انگلیسی در «پرونده های فرار» نزد برخی از حقوق دانان ایرانی سبب گشته است تا ایشان نیز اسناد جنایات ارادی شخص خائف را علی رغم وجود اراده بنا بر قضاوت عرف به فرد ترساننده منتسب نماید و بیان دارند می توان نتایج حاصله از اقدام زنی که برای فرار از مورد تجاوز واقع شدن، خود را از پنجره طبقه بالا یا از خودروی در حال حرکت به بیرون پرتاب می کند، یا فرد گرفتار در یک ساختمان منفجر شده توسط تروریست ها که برای فرار از آتش گرفتن به بیرون می پرد و مجروح شده یا می میرد را با مراجعه به عرف به شخص متجاوز و تروریست منتسب نمود. در این حالات عرف هیچ گاه قربانی را ملامت نمی کند که به دست خود موجب هلاکت یا جراحت خود شده است. لیکن، هرگاه عکس العمل قربانی از نظر عرف کاملاً نامعقول و غیر متعارف باشد (مثل اینکه دختری برای فرار از متلک گویی یک شخص مزاحم خود را زیر چرخ های خودروی در حال حرکتی بیندازد) مرگ یا جراحت وارده را نمی توان به آن شخص مزاحم نسبت داد، زیرا چنین حالتی عرفاً سبب اقوی از مباشر محسوب نمی شود.^{۴۲}

نظریه پردازان رویکرد سوم در نقد نظرات رویکرد دوم معتقد هستند علیت در نظام کیفری ایران از نوعی گرایش به مادی گرایی و دوری از عرف رنج می برد. احکام حقوق کیفری و آرای دادگاه ها باید همسو با افکار عمومی هیئت اجتماع باشد تا مثمر تر واقع و در اصلاح امور اجتماع مؤثر افتد. یکی از دلایل مهم انفصال میان قضاوت های کیفری با قضاوت های عرفی در باب علیت، فقدان روحیه اجتهاد و آوردن نظریه های جدید در قلمرو رویه قضایی ایران است؛ زیرا دادگاه ها اغلب در این مسائل تابع فقه هستند.^{۴۳}

۴۱. کریستوفر کلارکسون، تحلیلی مبانی حقوق جزا، ترجمه حسین میر محمد صادقی (تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی شهید بهشتی، ۱۳۷۱)، ۱۳۵.

۴۲. حسین میر محمد صادقی، جرایم علیه اشخاص (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۶)، ۵۵.

۴۳. طاهری نسب، پیشین، ۲۲۴.

با توجه به آنکه مشرب فکری نگارنده بیشتر از آب‌خور رویکرد سوم سیراب می‌گردد، لازم به ذکر است که به نظر می‌رسد که قائلین به رویکرد دوم عدم تعیین فعلی مشخص در حالت ترس بر خلاف حالت اکراه را مستمسکی برای عدم همسانی دو حالت اشعارشده در نظر گرفته‌اند. در این میان به‌زعم نگارنده، اشاره به قابلیت پیش‌بینی رفتار در پرونده‌های فرار به نیکی گواهی می‌دهد که برخی کنش‌ها، بلاشک واکنشی در پی دارد و افراد ترساننده نمی‌توانند بدون در نظر گرفتن این واقعیت حقیقی عمل نمایند و باید در باب عواقب احتمالی افعال خویش پیش از ارتکاب تأمل نمایند. اساساً چگونه می‌توان متصور شد که در هنگام بروز شرایط تجاوز مشروح در سؤال واصله، فرد مورد هجوم هیچ‌گونه واکنشی انجام ندهد. انجام واکنش در این‌گونه موضوعات به‌خصوص با توجه به فرهنگ حاکم بر جامعه ایران و نوع بینش به مسائل جنسی بلااستثنا به مرحله ظهور می‌رسد. در این میان یا فرد مورد تجاوز جهت دفاع از خویش بر فرد مهاجم یورش می‌برد یا آنکه با آسیب رساندن به خود سعی در فرار از مهلکه تجاوز دارد. حال اگر آسیب وارده بر اثر واکنش صورت‌گرفته با توجه به ارزیابی‌های صورت‌گرفته توسط مقام قضایی متعارف و معقول باشد، به حکم عقل و عدالت، نتایج حاصله بر افراد ترساننده بار می‌گردد و اما اگر آسیب وارده به نحو کاملاً نامتعارف و نامعقولی با توجه به شرایط زمان ارتکاب باشد، نتیجه حاصله با توجه به قاعده اقدام به خود فرد خائف متناسب می‌گردد. لذا جهت جلوگیری از هرگونه تضییع حقی از افراد ترساننده، تکلیفی مبنی بر رفتار متعارف عقلایی در هنگام حالت ترس بر افراد خائف بار گشته تا عدم تعیین فعلی مشخص از سوی افراد مخیف نیز جبران گردد.

۶- واکاوی علت حذف وصف اراده از ماده ۴۹۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲

نگارنده با تأمل در نحوه نگارش سایر مواد توسط مقنن کیفری که در آن اشاره‌ای به اوصافی از قبیل اراده و اختیار رفته است، درمی‌یابد که حذف وصف اراده از ماده ۴۹۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در قیاس با ماده ۳۲۶ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰، تنها یک حذف نگارشی بوده است تا آنکه مقنن کیفری درصدد وضع قانونی جدید در باب چگونگی احراز و انتساب رابطه استناد میان افعال افراد مخیف با واکنش‌های افراد خائف برآید.

در اثبات بیان این مدعا می‌توان بیان داشت که مقنن کیفری در ماده ۱۵۴ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ در باب چگونگی مسئولیت افراد مست در ارتکاب جرایم بیان می‌دارد: «مستی و بی‌ارادگی حاصل از مصرف اختیاری مسکرات، مواد مخدر، روان‌گردان و نظایر آنها، مانع مجازات نیست مگر اینکه ثابت شود مرتکب حین ارتکاب جرم به‌طور کلی مسلوب‌الاختیار بوده است. لکن چنانچه ثابت شود مصرف

این مواد به منظور ارتکاب جرم یا با علم به تحقق آن بوده است و جرم مورد نظر واقع شود، به مجازات هر دو جرم محکوم می‌شود.» تأمل در نگارش ماده قانونی، به نحوی که مقنن کیفری دو وصف مسلوب ارادگی و مسلوب اختیاری را در صدر و ذیل ماده در یک معنا به کار برده است و گویی مراد او از وصف بی‌اختیاری همان وصف بی‌ارادگی در صدر ماده بوده است، لذا به نظر می‌رسد حذف وصف زوال اراده در ماده ۴۹۹ قانون مجازات اسلامی نمی‌تواند دارای معنای ماهیتی و جریان‌ساز باشد. جهت تکمیل این مدعا می‌توان به ماده ۳۰۷ قانون مجازات اسلامی نیز اشاره نمود که در آن وصف مسلوب اختیاری در معنای مسلوب ارادگی نزد مقنن کیفری لحاظ گشته است. ماده ۳۰۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲: «ارتکاب جنایت در حال مستی و عدم تعادل روانی در اثر مصرف مواد مخدر، روان‌گردان و مانند آنها موجب قصاص است مگر اینکه ثابت شود بر اثر مستی و عدم تعادل روانی، مرتکب به‌کلی مسلوب‌الاختیار بوده است که در این صورت، علاوه بر دیه به مجازات تعزیری مقرر در کتاب پنجم «تعزیرات» محکوم می‌شود. لکن اگر ثابت شود که مرتکب قبلاً خود را برای چنین عملی مست کرده و یا علم داشته است که مستی و عدم تعادل روانی وی ولو نوعاً موجب ارتکاب آن جنایت یا نظیر آن از جانب او می‌شود، جنایت، عمدی محسوب می‌گردد.»

نتیجه‌گیری

رابطه استناد در حقوق کیفری، پُل ارتباطی میان افعال مجرمانه با کیفرهای تعیینی است. اقدام فرد جانی علیه شخص بزه‌دیده، در غالب مباشرت یا تسبیب به نحو افعال مادی یا غیرمادی امکان وقوع دارد. ترساندن یکی از حربه‌های وقوع جنایت توسط افراد جانی به نحو افعال غیرمادی است که می‌تواند به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم اسباب جنایت علیه اشخاص را سبب گردد.

مقنن کیفری در ماده ۴۹۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ هرچند وصف زوال اراده مندرج در ماده ۳۲۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ را حذف نموده است، اما همچنان برحسب ظاهر و باطن امور پایبند به مبادی مبنایی خویش در مقوله اسناد جنایات ارادی غیراختیاری بر اثر ارباب دیگری به فرد خائف است. نگارنده علت اتخاذ چنین رویکردی از سوی مقنن کیفری را مادی پنداشتن رابطه استناد، عدم التفات به قابلیت سرزنش‌پذیری افعال ارتكابی، عدم توجه به قابلیت پیش‌بینی خطر، در نظر نگرفتن دو معیار متعارف و معقول بودن واکنش افراد خائف در برابر ترس افراد مخیف با توجه به عدم تعیین فعلی مشخص از سوی افراد مخیف دانسته و معتقد است که توسل غیراختیاری افراد خائف به

مستمسک فرار جهت گریز از هراس ابداعی افراد مخیف می‌تواند دستاویزی برای جنایات علیه خویش قلمداد گردد و به تبع آن مسئولیت نتایج واقعه را بر دوش فرد ترساننده به عنوان سبب اقوی از مباشر بار نماید؛ البته پیش فرض پذیرش این بیان آن است که گریز از خطر به هیچ وجه دیگری قابلیت تحقق نداشته و تنها راه رهایی و دفع خطر، انجام جنایتی اخف از خطر اشد باشد که در این حالت، فرد بیمناک بنا بر مشابَهت و شرایط حاکم بر حالت اکراه می‌تواند با توجه به میزان خطر هراس ابداعی دست به اقدامات متعارف معقولی بزند تا پای از مهلکه ایجادشده برهاند.

در این صورت فرد ترساننده به عنوان سبب اقوی از مباشر همانند فرد اکراه کننده در حالت اکراه، مسئول جنایات واقعه قلمداد می‌گردد. علت اتخاذ چنین موضعی از سوی نگارنده بدان علت است که اگر مقنن کیفری همچنان قصد داشته باشد نگاهی مادی گرایانه صرف به رابطه استناد داشته باشد، خود، راه را بر خاطیانی باز می‌دارد که با توسل به حربه ترساندن دیگری به نحو غیرمستقیم مقاصد خویش را به منصفه ظهور می‌رسانند، بی‌آنکه تاوان حقیقی افعال خویش را متحمل شوند. لذا شایسته آن است که مقنن کیفری همانند فرد مکره در حالت اکراه، مسئولیت آسیب‌های وارده بر اشخاص وحشت زده را در صورت فقدان اختیار در معنای حقیقی آن، به شخص مخیف منتسب نماید تا چه بسا دست کم در این موارد «عدالت» در نهاد خویش آرام گیرد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- الف) منابع فارسی
- اردبیلی، محمدعلی. حقوق جزای عمومی، جلد دوم. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۶.
 - آقایانی، حسین. جرایم علیه اشخاص. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۷.
 - برهانی، محسن و آرش بادکوبه هزاوه. «جایگاه نظر کارشناس در احراز رابطه سببیت». حقوقی دادگستری، ۸۵، ۱۱۳ (۱۴۰۰)، ۶۹-۹۱.
 - برهانی، محسن و عطیه پارسایان. «عرف و مؤلفه‌های قانونی و مادی تشکیل دهنده پدیده مجرمانه». حقوق اسلامی، ۱۰، ۳۶ (۱۳۹۶)، ۱۴۷-۱۷۲.
 - بهرامی احمدی، حمید. ضمان قهری. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱.
 - جعفری لنگرودی، محمدجعفر. ترمینولوژی حقوق. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۸.
 - حاجی ده آبادی، احمد. «مرجع احراز موضوع قانون با تأکید بر شرکت در قتل». مطالعات حقوقی، ۷، ۱ (۱۳۹۴)، ۹۹-۱۲۳.
 - حاجی نوری، غلامرضا. «مطالعه تطبیقی رهیافت‌های سببیت در مسئولیت مدنی». مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ۱، ۱ (۱۳۸۹)، ۶۱-۸۹.
 - حداد عادل، غلامعلی. دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۰. تهران: بنیاد دائره‌المعارف اسلامی، ۱۳۸۵.
 - حسن‌زاده، مهدی. «کارشناسی دلیلی مستقل از علم قاضی». حقوق اسلامی، ۳، ۱۲ (۱۸۶)، ۶۳-۷۶.
 - حکمت‌نیا، محمود. مسئولیت مدنی در فقه امامیه. قم: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۸۶.
 - داراب‌پور، مهرباب. قاعده مقابله با خسارت. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۷.
 - رستمی، هادی و هادی شعبانی کندسری. «احراز رابطه سببیت در فرض مداخله عوامل گوناگون در جنایات و خسارت مالی (با تأکید بر قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲)». پژوهش حقوق کیفری، ۴، ۱۵ (۱۳۹۵)، ۱۴۴-۱۷۱. <https://doi.org/10.22054/jclr2016.4439>.
 - ژوردن، پاتریس. اصول مسئولیت مدنی. ترجمه مجید ادیب. تهران: نشر میزان، ۱۳۸۲.
 - صادقی، محمدهادی و محمد میرزایی. «ماهیت رابطه استناد و معیار احراز آن». مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۱، ۲۱ (۱۳۹۸)، ۱۹۴-۱۶۷.
 - Doi/10.22075: feqh2019.14813.1583.
 - صادقی، محمدهادی و فرزاد تهایی. «ماهیت اختیار و جایگاه آن در حقوق کیفری». پژوهش حقوق کیفری، ۶، ۲۱ (۱۳۹۲)، ۳۹-۷۲.
 - <https://doi.org/10.22054/jclr2018.12430.1217>.
 - صادقی، محمدهادی. «اجتماع سب و مباشر در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲». مطالعات حقوقی، ۶، ۲ (۱۳۹۳)، ۹۷-۱۲۳.
 - صادقی، محمدهادی. جرایم علیه اشخاص. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۴.
 - طاهری نسب، سید یزدالله. «نقش قابلیت پیش‌بینی صدمه در رابطه علیت در حقوق کیفری ایران و انگلستان». تحقیقات حقوقی، ۱ (۱۳۸۸)، ۱۸۷-۲۳۰.
 - طاهری نسب، سید یزدالله. رابطه علیت در حقوق کیفری ایران و انگلستان. تهران: مؤسسه انتشارات دادگستر، ۱۳۸۸.
 - علیدوست، ابوالقاسم. «مرجعیت عرف در تطبیق مفاهیم بر مصادیق». حقوق اسلامی، ۱، ۲ (۱۳۸۳)، ۱۱-۳۲.
 - علیدوست، ابوالقاسم. فقه و عرف. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۸.

- غمامی، مجید و مجتبی اشراقی آرانی. «تفکیک امر حکمی از امر موضوعی در دادرسی مدنی تبیین نظریه عمومی». مطالعات حقوق خصوصی، ۴۰، ۲ (۱۳۸۹)، ۲۷۵-۲۹۴.
- کاتوزیان، ناصر. دوره مقدماتی حقوق مدنی (وقایع حقوقی). تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵.
- کلارکسون، کریستوفر. تحلیلی مبانی حقوق جزا. ترجمه حسین میر محمدصادقی. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی شهید بهشتی، ۱۳۷۱.
- گرجی، ابوالقاسم. مقالات حقوقی، جلد اول. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۵.
- محسنی، فرید و نصیر ملکوتی. «رابطه سببیت در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲». حقوقی دادگستری، ۷۹، ۱۳۵-۱۶۰، (۱۳۹۴) ۹۱.
- <https://doi.org/10.22106/rlj2015.15719>.
- میرمحمدصادقی، حسین. جرایم علیه اشخاص. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۶.
- وصالی ناصح، مرتضی و محمدباقر پارساپور. «مسئولیت مدنی ناشی از ترس (مطالعه تطبیقی در فقه امامیه، حقوق ایران و نظام حقوق عرفی)». پژوهش‌های حقوق تطبیقی، ۲۰، ۲ (۱۳۹۵)، ۱۴۷-۱۶۹.
- <http://clr.modares.ac.ir/article-20-4423-fa.html>
- (ب) منابع عربی
- اصفهانی فاضل هندی، محمد بن حسن. کشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحکام، جلد یازدهم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ۱۴۱۶ق.
- حسینی شیرازی، سید محمد. القصاص. قم: دارالقرآن الحکیم، ۱۴۰۸ق.
- حسینی مراغه‌ای، سید میرعبدالفتاح. العناوین. قم: مؤسسه نشرالاسلامی، ۱۴۱۷ق.
- حکیم، سید محمدتقی. الاصول العامه للفقهاء المقارن. قم: مجمع العالمی لاهل البيت (ع)، ۱۴۱۵ق.
- خوئی، سید ابوالقاسم. مبانی تکمله المنهاج، جلد ۴۲. قم: موسسه الامام الخوئی، ۱۴۱۸ق.
- سبزواری، سید عبدالاعلی. مذهب الاحکام، جلد ۲۸. قم: مؤسسه المنار، ۱۴۱۳ق.
- طرابلسی، ابن براج. المهذب، جلد دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ۱۴۰۶ق.
- طوسی، محمدبن حسن. المبسوط فی الفقه الامامیه، جلد هفتم. تهران: المکتبه المرتضویه، ۱۳۷۸ش.
- عاملی، جوادبن محمد حسینی. مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه، جلد دهم. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۱۳ق.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام، جلد سوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
- محقق حلی. شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، جلد هفتم. قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.
- مدنی کاشانی، آقا رضا. کتاب الدیات. قم: مؤسسه النشرالاسلامی، ۱۴۰۸ق.
- مرعشی نجفی، سید شهاب‌الدین. القصاص علی ضوء القرآن. قم: کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۱۵ق.
- مقدس اردبیلی، احمدبن محمد. مجمع الفائده و البرهان فی شرح ارشادالاذهان، جلد ۱۴. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ق.
- موسوی خمینی، روح‌الله. تحریرالوسیله. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۴۰۹ق.
- نجفی، محمدحسن. جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، جلد ۲۶. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۶ش.
- نجفی، محمدحسن. جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، جلد ۴۱. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۶ش.
- (ج) وبسایت‌ها
- «شیلر، اسطوره مریوان». روزنامه جام‌جم. شماره ۶۳۱۵. مورخ ۱۴۰۱/۰۶/۳۱. قابل دسترسی در: <https://jamejamdaily.ir/?nid&6315=catitle=International&pid&19=type=>

This Page Intentionally Left Blank

